

Hâricîlik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları*

Harijah Thought in the Context of Basicism Problem and Qur'an

Necmettin ÇALIŞKAN

Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Associate Prof., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
Hatay, Turkey
ncaliskan@mku.edu.tr
orcid.org/0000-0003-2877-115X

Yusuf OKŞAR

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Kelam ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı
Assistant Prof., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Theology
Department of Islamic Theology and History of Islamic Sects,
Hatay, Turkey
yusufoksar@mku.edu.tr
orcid.org/0000-0002-9060-3272

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 06 Mart / March 2020
Kabul Tarihi / Accepted : 04 Nisan / April 2020
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 7 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 99-124

Atıf / Cite as

Çalışkan, Necmettin - Okşar, Yusuf. "Hâricîlik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), 99-124.

Doi: 10.33460/beuifd.699688

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

* Bu makale, Mersin Akademi Danışmanlığı tarafından 31 Ekim-2 Kasım 2019 tarihinde düzenlenen 3. Uluslararası Akdeniz Sempozyumunda sunulan ve özeti basılan "Harici Düşünce Bağlamında Köktencilik Problemi ve Kur'an Algısı" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

Öz: Dünyanın hızla değişen konjonktürel yapısı içerisinde var olma mücadelelerinin bir örneği olarak köktenci oluşumların temellerinin hem Kur'ânî referansları hem de mezhepler tarihi açısından nasıl tahlil edilmesi gerektiği, bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Radikalizm ve fundamentalizmin ortaya çıkmasında psikolojik ve bireysel etmenlerin yanında siyasî, ekonomik ve kültürel birçok değişken rol oynamaktadır. Ancak daha da dikkat edilmesi gereken hususun, radikal söylemlerin Kur'ân âyetleri ile temellendiriliyor olmasıdır. Kuşku yok ki her bir başlığı ele almak çalışmanın sınırları açısından mümkün görünmemektedir. Bu itibarla bu çalışmanın temel hedefi, problemin mezheplerle ilgili kısmını ele alarak İslam'ın özüne aykırı olarak gelişen yönlerini ve geçmişten günümüze gelen benzer dini söylemlerle ilgili temellerini ortaya koymaktır. Ayrıca itikadı, ilmihale dönüştürme, ilâhî metni literal okuma ve katı hadisçiliğin Hâricî anlayışla benzeşen ve ayrışan yönleri de ele alınmıştır. Araştırmanın mahiyeti betimsel nitelikli olduğu için çalışmada ağırlıklı olarak doküman taraması yapılarak içerikler değerlendirilmiştir. Yapılan araştırma ve değerlendirmeler sonucunda ortaya çıkan temel çıkarımlardan birisi, sosyal, siyasî ve kültürel açıdan bir tecdit ve islah hareketi olarak batılı referansları da kullanarak aydınlanmacı bir yaklaşımla, İslam dünyasını ayağa kaldırmaya çalışan birtakım oluşumların; zamanı bir noktada dondurmak ve Kur'ân âyetlerini kendi ideolojik söylemleri için basamak yapmalarıdır. Bu durum hem ilerlemeyi hem de sorunları kendi bütünlüğü içerisinde çözmeyi imkânsız hale getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hâricîlik, Aşırılık, Köktencilik, Selefilik, Kur'ân.

Abstract: How the foundations of fundamentalist formations should be analyzed in terms of the history of sects as an example of the struggles of existence within the rapidly changing cyclical structure of the world emerges as a problem. In addition to psychological and individual factors, many political, economic and cultural variables play a role in the emergence of radicalism and fundamentalism. However, it should be noted that radical discourses are based on the Qur'anic verses. There is no doubt that it is not possible to deal with each topic in terms of the limits of the study. In this respect, our aim is to examine the part of the problem related to sects and to reveal the foundations of fundamentalism related to similar religious discourses from the past to the present. It also examines creed, conversion to the catechism, literal reading of the divine text, and divergent aspects of rigid hadithism that resemble the External understanding. For this reason, in this descriptive study, the contents of the document will be evaluated by document scanning. What draws our attention here is that some formations that try to lift up the Islamic world with an enlightenment approach by using western references as a social, political and cultural transformation and correctional movement; to freeze time at some point and to make the Qur'anic verses a step for their own ideological discourse.

Keywords: Khârijites, Extremism, Fundamentalism, Salafism, Qur'ân.

Giriş

Hızla Muhammed'in (s.a.v.) vefatı ile ortaya çıkan problemler bazen siyasî bir fikrin dinî sahaya taşınması, bazen de dinî bir fikrin politik bir hüviyet kazanması şeklinde ortaya çıkmıştır. Halife seçimiyle başlayan bu süreçte "Ridde hareketleri"

ve zekât vermeyenlerin durumları hakkındaki içtihatların, sahabe arasında baş gösteren ihtilaflara yol açması, daha sonra bu kararların dinî mi yoksa siyasî mi olduğu hususu tartışılmaya başlanmıştır. Ayrıca Hz. Osman'ın şehadeti sonrasında yaşanan iç savaflara katılanların, büyük günah işleyip-işlemediği hakkında nasıl bir hüküm verileceğine dair itikadî tartışmalar siyasî bir nedenle başlayıp itikadî olarak kodlanan büyük sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu noktada Siffin Savaşı ile belirginleşen İslam tarihinin en büyük krizi; Ali taraftarları ve Muaviye (Emevi) destekçileri ile beraber ortaya çıkan alternatif bir üçüncü yol olarak Hâricilik düşüncesidir.

Hâricî zihniyeti tarihe mal olmuş, miadını doldurmuş ve kaybolup gitmiş bir zihniyet değildir. Sahip olduğu katı ve kabilevî kurumsal yapının tekrarlanabilir olduğu, çağımızda Müslümanların geçmiştekine benzer bir şiddet sarmalı içerisinde bulunduğu gerçeğinden anlaşılabilir. Bu fikrin dayandığı temel argümanlar/kavramlar arasında yer alan iman, cihad ve emr-i bi'l ma'ruf gibi konuların tartışılması halen güncelliğini korumaktadır. Bu olgunun ele alınmasındaki maksat, Hâricî zihniyet içerisindeki anlamını izah etmenin yanında tarih içerisinde ve günümüzde halen tekrarlanabilen yapısı dikkat çekmektir. Hâriciliğin iman-amel ilişkisiyle ilgili tutumu, mezhebin kendi siyasî duruşu açısından kullanışlı bir olgu olduğu söylenebilir. Böylece Hz. Ali başta olmak üzere birçok sahabenin katledilmesine neden olan olaylar zinciri de bu katı yaklaşım çerçevesinde meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Günümüzde Hâricilik söylemi anakronik gibi görünse de mezkûr konularla ilgili yaklaşımlardaki paralellikler, bu çalışmayı yapma konusunda bizi motive etmiştir.

Özellikle fırkanın/akımın/mezhebin/ekolün öne çıkan iman-amel ilişkisiyle ilgili tutumları Hâricilik söyleminde merkezi bir noktada bulunması açısından önem arz etmektedir.

Mezhebin bu ilkeler çerçevesinde geliştirdiği tutumun modern versiyonları, İslam coğrafyasının birçok yerinde müşahede edilmektedir. Bazen samimiyet karinesiyile ortaya çıkan aşırı yorumlar, belli bir süre sonra şiddete evrilebilmektedir. Bunun yanında bu şiddet sarmalını tetikleyen saikler arasında, İslam dünyasının ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel anlamda yaşadığı derin krizlerin de etkisi büyüktür. Bu kaostan çıkmanın topyekûn şiddet olduğu fikri, belli bir süre sonra aklî melekelerin kullanılmasının ve mutedil tavırların toplum nezdinde kabul görmemesine neden olmaktadır. Toplum, şiddetin yine tepki olarak karşı bir şiddet sarmalı oluşturduğunu fark edemez bir taassuba sürüklenmektedir. Bu durum ise hem İslam hem de İslam dünyası adına önemli ve güncel bir sorundur. Ayrıca bu araştırmada mezhebin Kur'ân âyetlerini zâhiri/literal okuyuculuğuna benzer durumların günümüz versiyonlarına dikkat çekmeye gayret edilecektir. Çünkü mezhebin iman-amel ilişkisi açısından dayandığı âyetleri okuma konusundaki sathî ve yüzeysel bakışı, bu konudaki görüşlerinin oluşmasında belirleyici rol oynamaktadır. İman-amel ilişkisi konusundaki katı tutumlarının

tefkir etme düşüncesinin ortaya çıkmasındaki en önemli argüman olduğu belirtilmelidir. Ancak mezhebin bu iki olguya yaklaşımını izah etmeden önce bu duruşun arkasında yatan tarihi süreci ve genel karakteristiği ortaya koymakta yarar vardır. Çünkü mezhebin teşekkül etmesinde yaşanan tarihi olayların etkisi açıktır.

1. Tarihi Süreç/Hâriciliği Ortaya Çıkaran Sebepler

Hz. Muhammed (s.a.v.) hayatta iken ortaya çıkan problemler, vahyin ve Peygamber'in denetiminde çözüldüğü için asr-ı saâdet döneminde mezheplerin oluşumuna yol açacak büyük ihtilafların olması mümkün değildi. Ancak Hz. Peygamber'in vefatını müteakip olarak meydana gelen olaylar daha sonra Hâricîler olarak anılacak ayrılıkçı büyük bir grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Asr-ı saâdet döneminde yaşanan bazı ferdi olaylar, Hâricî zihniyetinin ilk emareleri olarak değerlendirilebilir. Haricilik zihniyetinin ilk emareleri, Hz. Peygamber döneminde Huneyn Gazvesi'nde elde edilen ganimetlerin Cî'râne mevkiinde taksim edilmesi esnasında yaşanmıştır. Temim Kabilesinden Zülhuveysıra¹ adında bir bedevi ganimetlerin dağıtılmasından sonra gelip herkesin duyacağı bir tonda Hz. Peygamber'e *"Ey Muhammed adil ol! Senin adil olmadığını görüyorum."* diyerek seslenmiştir. Hz. Peygamber bunun üzerine *"Yazık sana! Ben adil olmazsam kim adil olacak! Adil olmayan (ben veya sen) zarar ve hüsrana uğrar."* cevap vermiştir.² Hz. Ömer gibi sahabeden bazıları onu öldürmek için Hz. Peygamber'den izin istemişler ancak o izin vermeyerek şöyle demiştir: *"Bu tavrın öyle taraftarları olacak ki, bunların namazı karşısında sizden biri kendi namazını az görecek; bunların orucu karşısında kendi orucunu az bulacak. Bunlar Kur'ân okuyacaklar; ama Kur'ân boğazlarından aşağıya inmeyecek. Bunlar, okun avı delip süratle çıktığı gibi İslam'dan süratle çıkacaklar."*³ Zülhuveysıra'nın Hz. Peygamber'i âdil davranmamakla itham etmesi, kendi emellerine ulaşmak için her şeyi meşru gören bir zihniyetin varlığının ilk işaretleri olarak görülebilir. Daha sonraki süreçte Zülhuveysıra'nın, hükmün sadece Allah'a ait olduğu sloganiyle Hz. Ali'ye karşı çıkan ilk Hâricîler olarak anılan Harûriyye'den biri olması⁴ dini kendi isteği doğrultusunda yorumlamanın nerelere kadar gidebileceğine işaret etmektedir.

1 Huneyn veya Hayber Gazvesi ganimetlerini dağıttığı sırada Hz. Peygamber'i âdil davranmamakla itham eden ve Hâricîler'in ilki sayılan Zülhuveysıra et-Temimi ile Hürküs b. Züheyr'in aynı kişi olduğu konusunda bazı rivayetler bulunmaktadır. Bununla birlikte Züssüdeyye adlı kişiyle benzerliğine dikkat çeken aktarımlar da mevcuttur. Ancak Beni Temim kabilesinden Zülhuveysıra ile Becile kabilesinin Urene koluna mensup Züssüdeyye'nin aynı kişi olmadığı, Hürküs b. Züheyr'in ise her ikisiyle de alâkası bulunmadığı belirtilmelidir. Mustafa Öz, "Hürküs b. Züheyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/391.

2 Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-saâlih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "Menâkib", 25; "Meğâzi", 61; Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri el-Nisâbüri b. Haccâc b. Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1375/1956), "Zekât", 47.

3 Buhârî, "Menâkib", 25; Müslim, "Zekât", 47; Ebü Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünetu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabiyye, 1395/1975), "Sünnet", 12.

4 Mustafa Öz, "Muhakkime-i Ülä", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/398.

Yaşanan birçok hadise içerisinde Hâricilik oluşumununecessüm etmesinde daha çok etkisi bulunan olaylar şu şekilde sıralanabilir.

1. Kırtas Hadisesi: Rasûlullah'ın (s.a.v.) ölüm döşeğinde iken: *"Bana bir kalem ve kâğıt getirin; size bir kitap (vasiyet) yazdırayım ki, benden sonra ihtilafa, sapıklığa düşmeyesiniz"*⁵ sözünün ortaya çıkardığı ihtilaftır. Bu hadisede bir kısım sahabe emrin yerine getirilmesini istemiş, Hz. Ömer başta olmak üzere diğer bir kısmı da Hz. Peygamber'in bilincinin yerinde olmadığını düşünerek buna karşı çıkmıştır. İlk başta basit bir tartışma gibi görünen bu olay, daha sonraki süreçte Ehl-i sünnet ve Şia arasında baş gösterecek olan derin ihtilafın ana konularından birini teşkil etmiştir.

2. İmamet Tartışması: Müslümanlar arasında etkisi hala devam eden en önemli tartışma şüphe yok ki Peygamber'in vefatından sonra yöneticinin/halifenin kim olacağı mevzudur. Özellikle ilk halifenin seçimi sırasında yaşanan olaylar, ayrıca Hz. Ali'nin o sırada Peygamber'in defin işleri ile ilgileniyor olması, meselenin bir oldu-bittiye getirildiği düşüncesini ortaya çıkartmıştır. Çünkü Şia, Hz. Ali'nin nas ile tayin edildiğini düşünmekte ve ilk halifelerin de bunu gasp ettiğini iddia etmektedir. Anlaşılan o ki "Sakîfetü Benî Sâide" de başlayan kriz⁶ Hâricilik fikrinin temellerinin atılmasına dahi neden olmuştur denilebilir. Çünkü hilafetin Kureyşliliği iddiası, Kureyş dışındaki tüm halkları yönetimden her dönem uzak tutmuştur. Bu da bedevî ve kabilevî karakterli Kuzeylilerin hilafetin herkesin hakkı olduğu söylemlerine motivasyon olmuştur.⁷

3. İç Savaşlar: Hz. Osman döneminde baş gösteren sorunlar, özellikle Hz. Ömer döneminde kurulmuş olan Basra, Kûfe ve Fustat şehirlerinden gelen ve yakın zamanda İslam'a girmiş büyük kalabalıklar tarafından başkente taşınmıştır. Aslında Hz. Ebubekir döneminde başlayan rahatsızlıklar, Hz. Ömer tarafından uzun bir süre bertaraf edilmiştir. Özellikle İslam'a sonradan giren kabileler fetih hareketlerinde görev almışlardır. Hz. Ömer zamanında da fethedilen topraklara kabile esasına göre yerleştirilmişlerdir. Bu dönemde kurulan mezkûr şehirler kozmopolit bir görünüme kavuşmuştur. Ancak bedevî kabilelerin şehir hayatına uyumu ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. Her ne kadar bu kabileler şehirde yaşasalar da kendi örf ve adetlerini ve fikrî ilkelerini terk etmemişlerdir. Aksine ekonomik paylaşımlar, bu bireyleri siyasallaştırmıştır. Şehirleşmenin etkileri ve bedevî kültür de bu siyasallaşmaya katılınca sosyal anomaliler her fırsatta kendini göstermiştir.⁸

5 Buhârî, "Meğâzi", 83, "Cihad", 76; Müslim, "Vâsiye", 22 (1637); Detaylı bilgi için bk. Şaban Öz, "Kırtas Hadisesi ve İlgili Rivayetlerin Tenkidi-İbn Sa'd Özelinde", *Hikmet Yurdu* 3 (Ocak-Haziran 2009), 275-286.

6 Ebû Cafer İbn Cerir et-Taberî, *Târîhu't-Taberî târihu'l-ümemi ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-türâs, 1387/1967), 3/218.

7 Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2005), 56-58.

8 Mehmet Azimli, *Hz. Ömer* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 105-126.

Yönetimden memnun olmayan ve daha ziyade çölde yaşayan sert ve katı karakterli unsurlar Hz. Osman'ı istifaya zorlamışlar ve hedeflerine ulaşamayınca onu feci şekilde katletmişlerdir (18 Zilhicce 35/17 Haziran 656). Daha sonraları bile bunun doğru bir eylem olduğunu savunacak Hâricî gruplar işte bu toplulukların fikren ve siyaseten birleşmeleriyle ortaya çıkmışlardır.⁹ Burada muhalefeti tırmandıran en önemli hususun, makam ve mevki dolayısıyla ekonomik olduğu görülmektedir. Günümüz radikal unsurlar incelendiğinde veya terör eylemlerinin nedenleri irdelendiğinde hükmetme ve ekonomik birtakım kazanımlar elde etme çabası görülecektir.¹⁰

Hz. Talha ve Hz. Zübeyr de dâhil olmak üzere pek çok Müslümanın ölmesine neden olan Cemel Savaşı (14 Cemaziyelahir 36/9 Aralık 656), büyük kaosun sondan bir önceki kıvılcımı olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Cemel Vak'ası, Hz. Ali'nin hilafetini kabul etmeyen Hz. Âişe ve beraberindekilerin "Hz. Osman'ın katillerinin hesabını" sormasını Hz. Ali'den talep etmeleri ve daha sonra gelişen olaylar üzerine yaşanmıştır. Asıl neden ne olursa olsun yaşanan savaş büyük oranda aralarında sahabilerin de olduğu çok sayıda Müslümanın ölmesine/ öldürülmesine yol açmıştır. Bir şekilde kontrolü ele geçiren Hz. Ali bu sefer de Şam valisi Muaviye'nin kıyamını bertaraf etmek üzere Siffin'e gitmiştir (Safer 37 / Haziran 657). Hilafeti ele geçirme çabasının ve kabileciliğin bir nedeni olarak vuku bulan savaş, bir takım savaş hileleri ile durmuştur. İki tarafın tahkime (hakemlik) razı olarak sorunu çözmesini isteyen ve daha sonra da çözümden memnun olmayan büyük bir grup, Harura ve Nehrevan'a giderek orada kendilerinden olmayan herkese bayrak açmıştır. Tahkimin, Allah adına hüküm vermek gibi büyük bir günah olduğunu iddia ederek önlerine geleni tekfir etmek suretiyle öldürmüşlerdir. Bu olaylar sonunda bir türlü kontrol altına alınamayan bu siyasî ve fikrî grup, Hz. Ali'nin şehadeti başta olmak üzere birçok suçsuz sahabe ve Müslümanı katletmekten geri durmamıştır.¹¹ "La hukme illa Lillah/hüküm ancak Allah'a aittir" ilkesi çerçevesinde hareket eden Hâricîlerin her türlü mantıkî ve nassî açıklamayı görmezden geldikleri ve dik başlılıkları ile İslam toplumuna ciddi zararlar verdikleri açıktır. Ayrıca Hz. Ali ne kadar muttakî ve düzgün bir sahabî olsa da onun "ahiret adamlığı ve şeriata karşı titizliği", en nihayetinde Rebia, Yemenliler ve diğer kabilelerden tecessüm etmiş olan disiplinsiz ve mutaassip ordusuna söz dinletmeye yetmemiştir.¹²

Diğer taraftan Hz. Osman'ın şehit edilmesi, yaşanan halife seçimleri ve ortaya çıkan muhalefetler, siyasî bir meselenin nasıl itikadî bir esasa dönüştüğünü göstermesi açısından ilginçtir. Örneğin Abdullah bin Mesud'un Hz. Osman ile

9 Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: AÜF Yayınları, 1963), 23.

10 Abdullah Alperen & Hüseyin Salur, "Küresel Süreçte İslam ve Terörizm", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009), 35.

11 E. Ruhi Fiğlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 236.

12 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 29 vd.

ilgili fikirleri, Hz. Ömer'in biat etmeyen Ensar'a karşı tavrı, meselenin geldiği nokta açısından kayda değerdir. Öyle ki sahabeden "Osman'ı öldürerek Allah'a yaklaşmayı" dahi umanlar vardı.¹³ Bu zihniyet, sonradan Hâricilerde bir ilke oldu. Bu zihniyet, yaptıklarına meşruiyet kazandırmak için, kendilerinin dışındaki Müslümanları, Müslüman saymadılar. Böylece kendilerine göre Müslümanları öldürmüş oluyordular.¹⁴

Hakemler, Allah'ın Kitabı yetmediği yerde Resulünün Sünnet'i ile karar vermek üzere Dumetu'l-Cendel'e ayrıldıkları zaman, Hz. Ali de yanındakilerle beraber Küfe'ye gelmişlerdir. Fakat ordusundan, çoğunluğu Temim kabilesinden olan askerleri, onunla birlikte Küfe'ye girmeyerek oradan pek uzakta olmayan Harura'ya çekilmişlerdir. Tarihi kayıtlara göre Havaric adıyla anılan zümre bunlardır ve bu hadiselerle, İslam tarihinde siyasî ve itikadî bir mezhebin doğuşuna şahit olunmuştur.¹⁵

1.1. İsimlendirme Problemi ve Hâriciliğin Karakteristik Özellikleri

Mezheplerin isimlendirilmesi mevzusunu iki açıdan ele almak mümkündür. İlki mezhebin hasımları tarafından verilen isimler; diğeri ise mezhep âlimleri ve ekolün müntesipleri tarafından kabul edilen isimlerdir. Hasımları tarafından daha ziyade olumsuz, ötekileştirici ve bazen de tahkir edici isimler kullanılabilir. Müntesipler ise daha ziyade mezhebin hak ve doğru yolda olduğunu göstermeye çalışmak meyanındaki kavramları öne çıkarmaktadırlar. Bazen de bu ikisi dışında bir üçüncü yol ortaya çıkmaktadır. O da dışlayıcı anlamdaki bir ismin olumlu okunması suretiyle yapılandır. Örneğin Mu'tezile adlandırması hasımları tarafından "cemaatten ayrılanlar veya hayırdan kaçanlar" şeklinde anlaşılırken, mezhep mensuplarınca i'tizâl sözcüğünün Meryem sûresi 48. âyete de atıf yapılarak "batıldan ayrılanlar"¹⁶ olarak okunmasıdır.¹⁷

Mezkûr örneğe binaen Hâricilik ile ilgili isimlendirmelerin de aynı şekilde cereyan ettiği görülmektedir. Kendilerini "Allah yolunda canlarını feda edenler"¹⁸ anlamında Şurât ismiyle müsemma olarak kabul eden Hâricîlere buna karşın bir hadise dayanarak "okun avını delip geçtiği gibi geçip gidenler" yani "dinen çıkmış" manasında Mârîka denmiştir.¹⁹ Zira bunlar Kur'ân'ı okuyup bilmelerine

13 Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-eshrâf*, thk. Riyâz ez-Zirikî-Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1417/1996), 5/569.

14 Ahmet Akbulut, "Hâriciliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1989), 333.

15 İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. A. Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 3/341 vd.; Fiğlalı, "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", 247.

16 Meryem 19/48.

17 W. M. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fiğlalı (İstanbul: Şa-to Yayınları, 2001), 266-268; Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 128-129.

18 et-Tevbe 9/111.

19 Meccüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005), 923; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâriciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169.

rağmen derin tefekkür ve sağlıklı bir zihin ameliyesinden uzaktırlar. Yani bu isim onlara olumsuz bir genelleme anlamı katmak suretiyle konmuştur.²⁰ Ayrıca Hâricîler; tahkim olayındaki yaklaşımlarından mülhem olarak “Muhakkime-i Ülä”, hakem olayından sonra Harûra ve Nehrevan’a çekilip orada toplandıkları için de Harûriyye ve Nehrevaniyye olarak adlandırılmışlardır.²¹

Bu itibarla Hâricîlik, İslam’ın ilk asrında siyasî gayelerle ortaya çıkan, dinî ve siyasî konularda aşırı görüşleri ve faaliyetleri ile tanınan fırkanın adıdır.²² Fırka ilk itikadi gelişme çerçevesinde İbnu’l-Ezrak ve ona uyanlarla birlikte Ezrakîler (Ezârîka) olarak ayrılmıştır. Hicri 66 yılında İbnu’z-Zubeyr’in bir ordusu tarafından öldürülmüştür. Hicri 79 yılına kadar varlıklarını sürdüren mezhep mensuplarının son kalıntıları Taberistan’daki bir savaşta silinip gitmiştir. Necdîler adlı Hâricî grup ise hicri 73 yılında Necde b. ‘Âmir’in ölümü üzerine bir yıla yakın bir süre sonra yok olmuşlardır. Fikirleri devam etse de bu zümrelerin temsilcisi kalmamıştır. Daha sonra Basra’da ortaya çıkan itidalî/ilımlı üç mezhepten söz edilebilir. bunlar: İbâdiyye, Sufriyye ve Beyhesiyye’dir.²³ Takip eden yıllarda kendilerini cihada katılanlar yani “hurûc” edenler ve “kaade/oturanlar” olarak ikiye ayıran fırka, Müslümanlara karşı kıyama reddeden Abdullah İbn İbâz taraftarları olan İbâziyye’yi de tekfir etmekten geri durmamışlardır.²⁴

Hâricîliğin ortaya çıkışının genel itibariyle iç dinamiklerin ürünü olması, mezhebin ilkelerinin de bizzat dinin ve İslam toplumunun kendi içerisinde aranması gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bütün krizlerin ortak ürünü olarak göze çarpan Hâricîliğin temel ilkesinin Sıffin Savaşı sırasında ortaya çıkan tahkim olayı olduğu zikredilmisti. İlk dönem Hâricîliği “Hüküm ancak Allah’ındır” argümanı çerçevesinde birleşerek “Allah savaşı durdurana kadar savaşa devam edilmelidir” anlayışına muhalefet edildiğini söylemeleri, mezhebin ana ilkesini oluşturmaktadır. Bu adamlar yalnızca söylemi dillendirmekle kalmamış Nehrevan ve Harûra’ya çekilerek “Allah rızası için adam öldürme” eylemlerine başlamışlardır.

Hâricîliğin fikrî temellerinin genel karakteristik niteliklerine sıkıca bağlı olduğunu tespit etmekteyiz. Bu fikirleri ana başlıklar altında belirtmek mezhep hakkında yorum yapmayı daha sağlıklı hale getirecektir. Hâricîliğin genel karakteristik nitelikleri şunlardır:

20 M. Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 97; Cemil Hakyemez, “İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2003/2), 67.

21 Ebû’l-Hasen el-Eş’arî, *İlk dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve ihtilâfü’l-musallin)*, çev. Mehmet Dalkılıç & Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 132.

22 Abdülkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 54-55.

23 Geniş bilgi için bkz. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 23 vd.

24 Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 123-124.

a. Bedevî ve kabilevî bir hayat tarzına sahiptirler. Çöl hayatının çetin ve zor şartları karakterlerine yansımıştır. Bu nedenle yaklaşımlarında ciddi bir sertlik ve barbarlık göze çarpmaktadır.

b. Dinî incelikten yoksun bir tarzları vardır. Ayetleri zâhiri ve literal bir anlama tabi tutup anlamı istedikleri tarza sıkıştırmaktadırlar.

c. Fikrî derinlik olmadığı için içlerinden âlimler veya fakihler yetişmemiştir.

d. Kriz/buhran dönemlerinde ortaya çıktıkları için “tepkisellik” mezhebin geneline hâkimdir.

e. Aşırı ibadet ettiklerinden dizlerinde ve alınlarında da yaralar çıktığı için “kara alınlılar” olarak tanımlanmışlardır.

f. Özellikle mezhebin iman-amel birlikteliği konusundaki katı tutumu onların teolojik söylemlerine olduğu gibi yansımıştır. Bu konuda o kadar ileri gitmişlerdir ki kendi içlerindeki kişileri bile tekfir etmekten uzak durmamışlardır.

g. İslam’ın ilk devirlerinde siyaseten Müslüman olmuş olmaları ve ayrıca da İslam’ın kültürel ikliminden pek beslenemedikleri için dinin estetiği hayatlarına hiç yansımamıştır.²⁵

Hâricilerin, şiddet fikirlerini meşru kılma çabalarının diğer bir nassı ilkesi ise Hz. Muhammed’in (s.a.v) “*Sizden biri, bir kötülük gördüğünde onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbi ile buğzetsin.*”²⁶ Mealindeki hadisidir. Bu ifadenin içerisindeki pasifizmin imanın en zayıf olduğu vurgusu, onların olumsuz aksiyoner davranışlarındaki önemli motivasyonlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu iki naklî esas, kendisini iki ana noktada temsil etmiştir.

1. Emir bi’l-ma’rûf nehiy ‘ani’l-münker

2. Cihad fikri

Mezkûr iki anlayışı biraz açmak gerekirse ortaya şu noktalar çıkmaktadır: Naslara literal/zâhirî yaklaşım; aşırılık fikrinin meşruiyeti anlayışı, dinî ritüellere boğma ve ibadeti amaç edinme, Kur’ân bilgisinin ve okunmasının gayet başarılı icra edilmesi karşısında bağlamından ve âyetlerin bütünlüğünden uzak olma tavrındaki tenakuzun varlığı, sünnetin beyan açısından Kur’ân’a hükmettiği yanılışı ve son olarak vahiy-tarih diyalektiğinin kurulamamış olmasıdır.

25 Ayrınlı bilgi için bk. Eş’ârî, *İlk dönem İslam mezhepleri (Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü’l-musallîn)*, 132; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 54-55; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 123-124; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 42-45. Mustafa Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 73-79.

26 Müslim, “İman”, 78.

Hâriciliğin başlı başına bir problem olarak temayüz etmesine neden olan ilkesi, iman tanımlarındaki aşırılık olmuştur. Zira onlara göre iman yalnızca kalbi tasdik değil ayrıca dil ile ikrar ve amelen de tatbiktir. Bu yaklaşım ilk bakışta sıkıntılı gözükme de ortaya çıkan eylemler açısından değerlendirildiğinde ne kadar yıkıcı etkilere sahip olduğu anlaşılacaktır.²⁷ Özellikle büyük günah işleyeninin durumu ile ilgili hükmün kâfir olarak verilmesi onların nezdinde bu kişilerin katlini vacip kılıyordu. Kur'ân'da ibadet etmeyenler ile ilgili herhangi bir kısas durumu söz konusu değilken Hâricîlerin bu yola meyletmeleri ancak yaptıkları akla ziyan eylemleri meşrulaştırma çabalarıdır. İzutsu'ya göre "Hâricîler'in zihinlerindeki büyük günah eylemi küfür ile eşitti".²⁸ Böylece onlar Sıffin Savaşı'na katılan ve Hakem Olayı'nı onaylayan tüm tarafları tekfir edip suikast planlarını uygulamaya geçmişlerdir. Birçok sahabe bu kıyımaya maruz kalmıştır.²⁹

Tekfir hareketi, şiddetle uzak durulması gereken ve adeta bir kanser hücreleri gibi bulaştığı yerlere çabuk yayılıp oralara ölüm ve kaos götüren küresel bir hastalıktır.³⁰ Bu hareket ahlakî, teolojik ve bilgi bakımından birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Tekfir bağlamında söylenecek her söz, objektiflikten uzak bir yorumdur. Yorumun ise yanlış olabileme ihtimali herkes için var olabileceğine göre, hiç kimse mutlak hakikatin kendi indinde olduğunu iddia edemez. Aslında Hâricî zihniyetin ortaya çıkardığı derin problemlerin tasvirini Malatî'de (öl. 377/987) görmekteyiz. O, Hâricîler için "öldürülünceye kadar öldürüyorlardı" demiştir.³¹ Bu nedenle cihad âyetlerini bağlamından koparıp küresel bir eylem unsuru haline getirmek, Kur'ân'ın araçsallaştırılması diğer bir ifadeyle bireysel ve toplumsal insan kaynaklı yönelimlerin zorlama yorumlamalarla Kur'ân'a onaylatılması anlamına gelmektedir.³² Zira onlar, bütün eylemlerine Kur'ân ve hadislerden dayanaklar bulmak kaydıyla meşruluk kazandırıyorlardı. Bu yaklaşımın kurumsallaşmış olduğunu asrımızda yaşadığımız aşırı ve radikal oluşumlarda görmekteyiz. Özellikle el-Kaide, Taliban, Boko Haram ve son dönemde iyice dünya gündemine oturan DAİŞ gibi örgütlerde bu arkaik zihni yapının izlerini sürebilmekteyiz.³³ Bu örgütler yeni ve farklı isimler altında hareket edip tekfirci bir yaklaşım sergileyerek İslam âlemini adeta kaosa sürüklemektedir.

27 Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Akbulut, "Hâricîliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1989), 331-348.

28 Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1984), 52; İsmail Şık, "İman Olgusunun Mahiyeti ve Hakikati Üzerine Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar* 13/37 (2010), 28.

29 Hâricîler'in sırf kendi görüşlerini paylaşmadığı için ashaftan Abdullah b. Habbâb b. Eret'i ve hamile karısını öldürmeleri bunun en trajik örneğidir. Konuyla ilgili bk. Fiğlalı, "Hâricîler", 16/170.

30 Ömer Fidanboy, "İlk Dönem Kelâmcılarından İbni Hacer el-Heytemi ve Tekfir Nazariyesi", *I. Uluslararası İksad Sosyal Bilimler Kongresi*, ed. Yasemin Aydoğan ve Gülümser Gültekin Akduman, (Mardin: İKSAD, 2018), 465.

31 Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrahmân el-Malatî el-Askalânî, *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*, nşr. Zahid el-Kevesri (Mısır: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-turâs, ts.), 47.

32 Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri* (İstanbul: Şule Yayınları, 1992), 33-34; Ahmet Sait Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik* (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 319-330; Sıcak, "Nüzül Dönemini Bilmenin Anlama Etkisi: "Fülki'l-Meşhûn" Olgusu Üzerine Bir İnceleme", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2019): 147-176.

33 Ayrıntılı bilgi için bk. M. Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 71, 75, 91.

Savaş esnasında dahi hayvanların, bitkilerin, çocukların ve kadınların haklarını koruyan ve onlara zarar verilmemesini emreden İslam'ın bu günkü yaşanan kaosa referans gösterilmesi pek gerçekçi değildir³⁴ İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in insanların hangi gerekçe ile İslam'ı kabul ettiğine bakmaksızın dini tasdik eden herkesi Müslüman kabul edip hiç kimseyi tekfir etmemesi oldukça dikkat çekicidir. Hatta Medine döneminde İslam toplumu içinde Kur'ân'ın kendilerini azapla tehdit ettiği münafıkların varlığını bilmesine rağmen kimseyi tekfir etmemesi onun bu konuda ki hassasiyetini gözler önüne serip alınması gereken mesajı açık bir şekilde vermektedir.

Bu itibarla günümüz şiddetinin güçlü temsilcileri olan bu grupların Hâricî fikrinin modern yansımaları olduğunu söylemek pek iddialı olmayacaktır. Bu iki farklı aşırıda yaşamış iki benzer duruşun paralel noktalarını ortaya koymak gerekmektedir. Geçmiş ve günümüz arasındaki bağların azımsanmayacak derecede güçlü olduğunu da belirtmekte fayda vardır. Aslında farklı zamanlarda yaşayan bu oluşumları ortaya çıkaran sebeplerin benzer olduğu söylenebilir. Bu sebepler arasında aşırılık en başta gelen etkidir. Bu aşırılığın da zirve noktasını iman-amel ilişkisi konusundaki sert ve uzlaşmaz tavırları teşkil etmektedir.

1.2. İman-Amel Diyalektiği

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan en önemli problem hilafet meselesi olmuştur. Cemel ve Siffin savaşları ile bir krize dönüşen bu mesele, sonuçları itibariyle bir takım siyasî ve itikadî çıkmazlara yol açmıştır. Bu çıkmazların başında da büyük günah işleyen; esma açısından dünyadaki, ahkâm yönünden de ahiretteki sonucunun ne olacağı sorusu gelmiştir. Zira iç savaşlar neticesinde ölen ve öldürülenin birçoğunun Müslüman ve ayrıca da ashaptan oluşu, karar vermeyi ciddi bir biçimde zora sokmuştur. Bununla beraber verilecek hükmün mahiyeti savaşan grupların hangisinin haklı olduğu noktasında ideolojik/siyasî bir duruşu da içerdiği için mesele daha çetrefilli hale gelmiştir. Siyaseten kimin haklı olduğu konusunu başka çalışmalara havale edip bu tartışmanın iman-amel diyalektiği bakımından oluşturduğu netameli durumu ortaya koymaya çalışacağız.

Büyük günah işleyenlerin (mürtekb-i kebîre) ahiretteki durumunun ne olacağı, onun imandan çıkıp-çıkmadığı ve bunun yanında tekfir edilmesi halinde ona uygulanacak herhangi bir yaptırımın olup olmayacağı konusu iman-amel ilişkisi çerçevesinde tartışılmıştır. Birçok kelam eserinde incelenen bu mevzunun sosyal bir vakıa haline gelmesi ise Hâricîlerin bu ilişkiyi birbirine katı ve sert bir biçimde bağlaması ve tekfir mekanizmasını işleterek kendileri gibi olmayan her kesime cezayı kesmeleri neticesinde olmuştur.

34 Fidanboy, "İlk Dönem Kelâmcılarından İbni Hacer el-Heytemî ve Tekfir Nazariyesi", 463.

İman-amel ilişkisinin açıklanması, imanın ne olduğu sorusuna verilen cevaplarla yakından alakalıdır. Kelime olarak iman, korkusuz olmak ve güven içinde bulunmak anlamına gelen “emn” ve “emân” kökünden gelmektedir. Kelimenin kök anlamları içerisinde gönül huzuru, kabul ve tasdik manası da vardır. Bu itibarla kavramın terim anlamı; “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmaktır”.³⁵

Kur’ân’da, iman-amel ilişkisine bakıldığında imanın amelden her zaman önde zikredildiği, amelin ise imanın hemen peşi sıra geldiği görülür. Bu durum iman-amel arasında sıkı bir ilişkinin varlığını göstermektedir. İman ve amelin peş peşe geldiği hemen bütün âyetlerde amel kavramı sâlih kavramıyla *آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* / *iman edip salih amel işleyenler* şeklinde birlikte zikredilir.³⁶ Kur’ân’da iman ve amel kavramlarının geçtiği yerlerde her iki eylemin arasında vav “و” atıf harfi mevcuttur. Bu durum bir taraftan iman ve amelin bir inancı kabul ve kabule dayanan teorik tasdik pratiğe yansımaları manasında birbirini tamamlayan parçalar olduğunu gösterirken, diğer taraftan da kategorik olarak bu eylemin birbirinin aynı olmadığını ortaya koymaktadır. Amelsiz iman geçerli olmasaydı kalpteki tasdik de bir değeri kalmayacaktı. Kur’ân’da bir müminin öldürülmesinin cezası olarak ebedî cehennem gösterilirken, âyette amel şart koşulmamıştır.³⁷ Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), bütün müfessirlerin bu âyetin bazı Müslümanların savaş esnasında korkudan dolayı Müslümanlığını izhar eden düşman saflarındaki kişileri öldüren müminler hakkında nazil olduğu hususunda ittifak ettiklerini belirtir. Râzî, âyette geçen “kim de bir mümini kasten öldürürse” ifadesinin müminlerin, müminleri öldürmeleri hakkında da geçerli olduğunu vurgular.³⁸

Kelam âlimleri iman kavramını çeşitli şekillerde tanımlamışlardır. Bu görüşleri 3 başlık altında toplayabiliriz; ilki imanın sadece kalp ile tasdik olduğunu söyleyenlerin görüşleridir. Ehl-i Sünnet kelam âlimlerinin genel görüşleri bu

35 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî (Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1412/1992), 90; Ebü'l-Fazl İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru sâdir, 1414/1994), 13/21; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2000), 22/212.

36 Bu yapı Kur’ân’da 52 âyette 53 defa geçmektedir. Örnek kullanım için bk. el-Bakara 2/25, 82, 277.

37 Bu âyet Nisâ sûresinde şu şekilde geçmektedir: “Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.” en-Nisâ 4/93.

38 Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't- türâsi'l-'Arabî, 1420/1999), 10/183.

paraleldir. Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Eş'arî (öl. 324/935-36) ve Mâtürîdî (öl. 333/944) başta olmak üzere Bakillânî, (öl. 403/1013), Cüveynî, (öl. 478/1085) ve Ebû'l-Muîn en-Neseî (öl. 508/1115) de bu görüştedir.³⁹

İkinci gruptakiler ise imanın tanımını yalnızca dil ile ikrar üzerinden yapanlardır. Bu görüşü savunanlarda beyan esas olduğu için kalbin tasdiki ve amellerin yerine getirilme şartı aranmaz. Mürcie ve Kerrâmiye fırkalarının bu görüşte olduğu nakledilir.⁴⁰

Son grupta ise imanın yalnızca tasdik veya yalnızca ikrar olmadığını aynı zamanda dinin gerekleri olan amelleri yerine getirmek olduğunu savunanların görüşleri vardır. Hâricîler, Mu'tezile, Zeydiyye ve İmam Evzâî (öl. 157/774), seleften İmam Malik (öl. 179/795), İmam Şâfiî (öl. 204/820), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857) Kalânîsî (öl. 521/1167) gibi âlimler bu görüşü savunurlar. Onlara göre ameller imanın bir parçasıdır ve bu itibarla dinin gereklerinden birini yerine getirmeyen de imandan çıkmış olur. Aslında bu görüş, Ehl-i sünnetin çok da uzak olmadığı bir yaklaşımdır. Ancak sorunun kaynağı "amellerin tümünün mü yoksa bir kısmının mı terkinin kişiyi küfre götüreceği" hakkındaki ihtilaftır. Bu âlimler genel olarak, farzların yerine getirilmesi ve yasaklanan büyük günahlardan uzak durulması gerektiği konusunda bir duruş sergilemişlerdir.⁴¹ Buna karşın Hâricîler, farz veya nafil, dinin herhangi bir vecibesini yerine getirmeyen kişiyi de küfür ile itham etmişlerdir.⁴²

Mu'tezile mezhebi benzer şekilde ameli, imanın bir cüzü olarak görmüştür. Ancak bunun Hâricî fikir ile farkı daha uzlaşmacı ve ortayı bulma görüntüsüdür. Zira kâfir ilan etme anlayışının temsilcileri olan Hâricîlere karşın her ne olursa olsun mümin görme tutumunun sahipleri olan Mürcie'nin aksine onlar *el-menzile beyne'l-menziletayn* fikrini savunmuşlardır. Buna göre imanın bir parçası olan

39 Ebû Hanîfe, *el-Fikhu'l-ekber*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Şamil Yayinevi, 2018), 57; Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî, *Tebziratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay & Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 2/415; Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2003), 601, 631; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *Temhîdül-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1407/1987), 389; İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rûknüddin Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tiâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa & Abdülmun'im Abdülhamîd (Mısır: es-Saâde, 1369/1950), 416; Ebû'l-Yûsuf Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayhan Yayınları, 1988), 214; Ayrınlılı bilgi için bk. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)* (Ankara: Kitabiyât, 2000), 81 vd.

40 Eş'arî, *İlk dönem İslam mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfî'l-musallîn)*, 142; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 166; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 107.

41 Eş'arî, *İlk dönem İslam mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfî'l-musallîn)*, 89-90; Mehmet Baktr, "İmanın Temellendirilmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 130.

42 Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkif*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 3/246.

ameli terk veya günaha girme davranışı, kişiyi dinden çıkarmamakta, ancak onun fâsık olarak tanımlanmasına neden olmaktadır. Bu durumda olan bir kimse yalnızca tövbe etmesi durumunda cennete gidebilecektir. Aksi takdirde durumu küfür üzere değerlendirilir.⁴³ Ayrıca Mu'tezile, Hâricîlerin aksine bu fikre dayanarak sosyal ve bireysel bir cezalandırma yoluna gitmemişlerdir.

Mezkûr ifadeler, Hâricîliğin diğer mezheplerden ayrılan en kritik noktasını ortaya koymaktadır. Zira onlar imanı, "farz kılınan bütün hasenatı/iyilikleri ve emirleri kalple, dille ve sair organlarla eda etmek"⁴⁴ şeklinde tanımlamakla birlikte bunlardan herhangi birini yerine getirmeyen ayrıca da büyük günah işleyerek Allah'ın hudutlarından birini ihlal eden kişiyi de dinin dışına çıkarmakla itham etmişlerdir. Bu meseleyi ispat bağlamında da İblis'in, Allah'ın kendisinden Âdem'e secde etmesini istemesine verdiği tepkiyi örnek olarak göstermişlerdir. Bu itibarla onlara göre İblis'in ebedi olarak ceenneme mahkûm edilmesi⁴⁵ yeterli bir delildir. Çünkü onlara göre İblis'in Allah'ın varlığını bilmesi hakkındaki tutumu onu küfre düşmekten ve lanetlenip ebedi olarak ceenneme düşmekten koruyamadı. Hâricîler'den Ezârika adlı grup, yalnızca her büyük günah işleyeni ebedi ceennem ile itham etmemiş, ayrıca tahkim olayından dolayı da Hz. Ali ve iki hakemi de kâfir saymışlardır. Bu fikrin geldiği diğer aşırı iki konu; muhaliflerin kadınlarının ve çocuklarının öldürülmelerini caiz görmeleri ve kendilerine muhalif olanların yaşadıkları beldeleri de küfür diyarı olarak tanımlamalarıdır.⁴⁶ Daha sonra bu fikrin bütün dünyayı İslam beldesine yani dârü'l-İslam yapma refleksinin ortaya çıkardığı küresel cihada evrildiği söylenebilir. Zira küfür beldeleri bir şekilde ele geçirilmeli ve oradakilerle İslam'a dönünceye kadar savaşılmalıydı. Bu da sürekli savaş demektir.⁴⁷

Hâriciler iman kavramına inanan açısından yaklaşmışlardır. Onlar Mürcie'nin aksine soruyu "mümin kimdir?" şeklinde değil de "kâfir kime denir?" olarak sormayı tercih etmişlerdir. Bu itibarla onlar İslam toplumunu oluşturan öğeleri tespit etmek yerine Müslüman cemaatin içerisinde kovulup cezalandırılacak bireyleri bulma yönünde bir bakıma "cadı avı" başlatmışlardır.⁴⁸ Toplumu herkesin birbirine benzediği homojen bir yapıya kavuşturma isteği bir aşırılık

43 Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/620; Abdulhamit Sinanoğlu, *İslam Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmâm Ebû Hanîfe ve Vâsıl Bin Atâ* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 139-140; Muharrem Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Hâricîlik-Mu'tezile İlişkisi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/2 (2007), 330-331.

44 Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 249-250.

45 el-Bakara 2/30-39; Sâd 38/71-85; el-A'râf 7/11; el-Hicr 15/35.

46 Eş'arî, *İlk dönem İslam mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn)*, 103; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 112-114; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 60-62.

47 el-Bakara 2/193; en-Nisâ4/75-76; el-Enfâl 39; Ebû Bekr b. Arabî Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-İşbilî el-Mâlikî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/154-155.

48 Montgomery Watt, "İslam Kelamında İman Kavramı", çev. Süleyman Akkuş, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 86, ss. 85-95; Recep Önal, "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Polemiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 125; İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 21-22.

olarak kendilerine mensup olan bireyleri ve hatta bizzat kendi kendilerini küfürle itham etme durumuna yol açmıştır.

Hâriciler'in iman-amel ilişkisini bu şekilde değerlendirmelerine neden olan iki farklı durum söz konusudur. İlki sosyo-psikolojik şartlardır. Bunlar Hâricilerin genel karakteristiği içerisinde var olan durumlardır. Yani; kabileciliğin kendilerinden olmayana karşı tutunduğu tavrın bir yansıması olarak onlar gibi düşünmeyenleri tekfir etmek suretiyle dışlama alışkanlığı, bedevi/göçebe yaşamın ortaya çıkardığı kaba ve sert tutumun, olaylara karşı bakış açısını belirlemesi, çöl ikliminin iki kutuplu yapısının insanları da mü'min-kâfir olarak sınıflandırma eğilimine yol açması olarak sayılabilir.

Diğeri ise zâhirî/literal bir tarza sahip Kur'ân algılarıdır. Lafızları sırf zâhirî manalarına göre anlama, Kur'ân'ın nüzûl ortamını, âyetlerin sosyolojik ve münasebet boyutlarını göz ardı etmek manasına gelir. Bu durum, lafızlardan kastedilen mananın ortaya çıkarılmasına engel olmaktadır. Ayetlerin katı bir literal yorumu, itikâdi noktalar olmak üzere birçok hükmün şâriin maksadına göre anlaşılmasında olumsuz etkileri olabilmektedir. Bunların başında da tekfir konusu gelmektedir. Hâriciler, dinî düşüncelerini kabile taassubunun etkisi altında ve genellikle sertlik temayülü içinde nasların zâhirine dayandırırılar.⁴⁹ Hâricilerin nazarında Kur'ân bir kanun niteliğinde te'vil ve tefsire ihtiyaç duymaksızın lafzî hüviyetiyle değişmez mahiyette hayatın her alanı için yegâne nizamdan ibarettir.⁵⁰ Hâriciler ayrıca dini hükümleri Kur'ân ve Sünnet'e bütüncül yaklaşımdan çok, parçacı bir yaklaşım içinde peşin hükümlü olarak aceleci verirler. Bu durum ise, verdikleri kararlarda yanılmalarına, çelişkiye düşmelerine ve çok çabuk ihtilaf edip bölünmelerine yol açmaktadır.⁵¹ Kendilerine Kur'ân'dan bir delil getirildiğinde muhataplarını zâhirî manaların doğruluğuna inandırmaya çalışırlar. Bundan dolayı Hz. Ali Hâricileri ikna etmek için İbn Abbâs'a şöyle bir tavsiyede bulunur: "Kur'ân (kelimeleri) pek çok anlamın taşıyıcısıdır. Sen bir şey söylersin onlar ise başka bir şey söylerler. Bundan dolayı onlarla münazaranda mümkün mertebe Sünnetten delil getir, böylece kaçacak bir yer bulamazsınlar."⁵² Hz. Ali'nin bu tavsiyesi onların Kur'ân'ı kendi anlamak istedikleri gibi yorumladıklarını gösteren önemli bir delildir.

Hâriciler, âyetlerin zâhirî manalarını esas aldıklarından dolayı birçok konuda ehl-i sünnetle ayrılığa düşmüşlerdir. Örneğin; Hâriciler, müminlerin âhirette Allah'ı

49 Fıjlı, "Hâriciler", 16/173.

50 Muammer Bayraktutar, "Kur'an'ın Lafızci (Literalist) Yorumu ve Din Referanslı Şiddet Olgusu", *İslam ve Yorum*, ed. Mehmet Kubat vd. (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı), 197.

51 Halil İbrahim Bulut, "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricilik ve Günümüze Yansımaları", *Usûl: İslâm Araştırmaları* 11 (2009), 47.

52 Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerif er-Radi el-Müsevi el-Alevî, *Nehcü'l-belâga*, tsh. Subhi es-Sâlih (Mısır: Dâru'l-kitâbi'l-Mısri & Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Lübnâni, 1425/2004), 465; İsmail Albayrak, "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme", *Usûl: İslâm Araştırmaları* 4 (2005), 13.

görmesi (ru'yetullah) meselesinde “Gözler O’nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.”⁵³ âyetinin zâhirî manasını esas aldıkları için mü’minlerin ahirette Allah’ı göremeyeceklerini savunurlar.⁵⁴ Aynı şekilde, cennet ve ceheennemin hali hazırla yaratılıp yaratılmadığıyla ilgili olarak İslam âlimlerinin çoğunluğu, Kur’ân ve hadislerden deliller getirerek bunların yaratıldığı konusunda ittifak etmişlerdir. Hâricîler ise Tahrîm sûresinde geçen Firavun’un eşinin “Yüce katında, cennette benim için bir ev yap” şeklinde yaptığı duanın zahirine bakarak cennet ve ceheennemin henüz yaratılmadığı görüşündedirler. Mu’tezile de bu hususta Hâricîlerle aynı görüştedir.⁵⁵

2. Hâriciliğin Günümüze Yansımaları

Hâricî zihniyet ile bağ kurduğumuz bu yeni dinî oluşumların ortaya çıkış süreçlerini ve sonuçlarını etkileyen düşünsel zemin bakımından Hâriciliğin temel kaynaklarından beslendiğini söyleyemeyiz. Fakat İslam dünyasının içinde bulunduğu sömürge ve işgal süreçlerinde üretilen selefi kökenli, aşırı ve reddiyeci yorumların kendisinden farklı olan dinî düşünce ve pratikleri reddetme biçiminde yukarıda da bahsettiğimiz Hâricîlerin davranışları ile benzer durumlar dikkat çekmektedir.

Büyükkara’ya göre bu modern hareketler, selefi düşünce şekli ile birlikte Orta Doğu’daki mevcut çatışma ve gerilimlere karşı dini kavramsal çerçevedeki tepkiselliği (cihadizmi) ideolojisinde barındırmaktadır. Özellikle el-Kaide’nin küresel cihat fikri, DEAŞ’ın daha çok bölgesel cihat fikri ile birlikte kullandığı terör ve şiddet yöntemlerine ve meşrulaştırma şekline baktığımızda Kur’ân âyetlerine karşı katı literalizmin ve katı tekfirciliğin baskın olduğunu görmekteyiz. Bu düşüncenin yükselişini etkileyen ideolojik dönüşümü sistematikleştiren kişilerin, Kur’ân âyetlerini nüzûl sebebinden yoksun, anlam bütünlüğü olmayan lafızcı, seçici ve parçacı yaklaşımla okuması da yine Hâricî düşünceye benzer bir nokta olması sebebiyle dikkat çekicidir. Tekfir ideolojisi ile de birleşen amel-iman vurgularının eyleme dökülüş biçimine baktığımızda bu yeni oluşumların, İslam dünyasında dinî şiddetin ilk tarihi örneklerinden biri olan Hâriciliğin belirginleşen modern benzeşimleri olduğu izlenimi oluşmaktadır.⁵⁶

Katı ve şiddete meyilli bu düşünceye popülarite kazandıran ideolojik temel, klasik, çağdaş İslami kaynaklar ve selefi kaynaklar çerçevesinde oluşmuştur. Benzer okuma ve yaklaşımlar yapan ideologlar çerçevesinde düşündüğümüzde, bu düşünce şeklinde Aydınalp’e göre “Hâkimiyet ve ilahi düzen, cihat ve şiddet,

53 el-En’âm 6/103.

54 Ebü’l-Hasen Alâüddin Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el- Hâzin, *Lübâbü’t-te’vil fi me’âni’t-tenzil*, tsh. Abdusselam Muhammed Ali Sahin (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1415/1995), 2/142.

55 Mer’î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kermî, *el-Kelimâtü’l-beyyînât fi kavlihî Te’âlâ “ve beşşirillezine âmenû ve amilus sâlihâti enne lehum”*, thk. Abdülhakîm el-Üneys (b.y.: el-Mektebetü’l-İslâmî li ihyâ’it-türâs, 1425/2004), 73.

56 Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 60-74.

cahiliyye ve tekfir" kavramları öne çıkmaktadır. Bu kavramların anlaşılma şekli bakımından lafızci bir tutumu öne çıkaran ideologlar, geleneğin işlerine yarayan kısımlarını alırken demokrasi ve sivil siyaset araçlarını Allah'ın ontolojik hâkimiyeti karşısında şirk olarak tanımlamaktadırlar.⁵⁷ Bu düşüncenin ideolojik arka planında hicri 2. yüzyılda ortaya çıkan selefilik akımı ve onu devam ettiren ideologların izlerini görsek de modern dönemdeki ideolojik parlamanın 19. yüzyılda Vehhâbi hareketi ile Suud Krallığı'nın birleşmesi sonucu olduğu ifade edilmektedir. Osmanlı devletinin de yıkılması ve halifeliğin kaldırılması ile Müslüman toplumlardaki İslamî düşünürlerin selefi çizgiye kaydıklarını ifade eden bazı yazarlar, bu çağdaş düşünürlerin Selefi ya da Vehhâbi düşüncüyü devam ettirdiği görüşündedir.⁵⁸ İslam dünyasında geri kalışın faturasını geleneksel ve mezhepsel oluşumlara kesen, Abduh, Reşid Rıza gibi düşünürlerin etkisi ile gelişen bu yeni yorumlamalar cihâdî devrimci ideolojilerin temelini oluşturmuştur.⁵⁹

Modern dönem cihâdî devrimci ideolojinin sentezlenmesine etki eden birçok siyasi, askeri, ekonomik vb. dönüşüm yaşanmıştır. 1932'de selefilik (Vehhâbilik) merkezli kurumsallaşan Suudi Arabistan (Vehhâbi ve Suudi Krallığı'nın birleşmesi ile), son yüzyılda Arabistan'dan başlayarak Körfez ülkelerinden Hint Alt Kıtası'na hatta Avrupa'dan Amerika'ya kadar Vehhâbi düşüncenin propagandasını yapmıştır. Batı sömürgesi haline gelen devletlerdeki Müslümanlar tarafından geri kalış ve sömürgeleşmeye karşı üretilen İslami diriliş düşüncelerinin, selefi düşünce ile birleşimi konusunda tartışmaların kapsamı oldukça geniştir. Selefi düşünce ve İslami diriliş düşüncelerinin ideolojik etkileşimine vurgu yapan Büyükkara, Irak, Suriye ve Mısır'daki Arap milliyetçiliği (Baas) ve otoriter Arap yöneticilerin baskılarından, Suudi Arabistan'a kaçan öğrencilerin bu ideolojik etkileşimi tetiklediği yorumunu yapmıştır. Siyasi motivasyon olarak ise 1979 İran İslam Devrimi, 1979-88 Afganistan Cihadı bu etkileşim için önemli pratik kaynaklar olarak yorumlanmıştır. Demir'e göre devrimci selefilik doğuşu olan Afganistan cihadı sonrasında aynı düşünce, sağlanan network ile 1992 Bosna, 1995 Tacikistan, Çeçenistan, 1990'larda Filistin'de savaştan Müslüman gençlerin motivasyonu haline gelmiştir.⁶⁰

Suudi Arabistan'da kurumsallaşan selefilik ile cihadi-devrimci selefilik ayrımı, somut olarak Usame bin Ladin (1957-2011) tarafından kurulan el-Kaide ile netleşmiştir. Afganistan cihadı sonrası ülkelere dönmeyen yabancı savaşçıları toparlayarak kurulan el-Kaide örgütü bünyesinde ise Büyükkara'ya göre Mısır

57 Halil Aydınalp, "Çağdaş Kural Dışı Tefkirciliğin Yapısal Unsurları Üzerine Bir Model Denemesi-I", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49 (2016), 165.

58 Hilmi Demir, *Selefiler ve Selefi Hareketi, İŞİD Ne Kadar Sünni'dir? Rapor* (21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 2014), 6-10. (Erişim 3 Nisan 2020).

59 Büyükkara, "11 Eylül'de Derinleşen Ayrılık: Suudi Selefiyye ve Cihadi Selefiyye", *Dini Araştırmalar* 7/20 (2004), 207; Demir, *Selefiler ve Selefi Hareketi, İŞİD Ne Kadar Sünni'dir?*, 6-10. (Erişim 3 Nisan 2020).

60 Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, s. 63-65.; Demir, *Selefiler ve Selefi Hareketi, İŞİD Ne Kadar Sünni'dir?*, 10. (Erişim 3 Nisan 2020).

merkezli siyasal İslam fikirlerinin tetiklediği şiddete dönük küresel cihat fikri doğmuştur. 1998'de Ladin tarafından verilen fetva ile başta ABD ve İsrail olmak üzere Körfez Savaşı'na destek veren ülkeler düşman olarak kabul edilmiş ve bir dizi canlı bomba ve askeri saldırı eylemleri yapılmıştır. ABD'nin Afganistan (2001) ve Irak (2003) işgalleri ile sonuçlanan bu eylemler yabancı ülkelerdeki Müslümanların üzerindeki baskıyı artırırken aynı zamanda devrimci-cihatçı ideolojinin eylemsel kaynağı olarak ideolojikleşmiştir.⁶¹

Bugün ise cihadi-devrimci sefiliği hem işgal altındaki Müslüman devletlerde üretilmeye devam eden bir düşünce olarak, hem de tüm dünya Müslümanlarını etkileyerek belirli örgütlere çekme motivasyonu olarak tartışılmaktadır. Irak işgali sonrası Afganistan'dan Irak'a geçen el-Kaide'nin, Irak ve Suriye'de DEAŞ, Suriye'deki Nusret Cephesi gibi türevlerine dönüşmesi günümüzde cihadi-devrimci sefiliği düşüncesini hem ideolojik hem de pratik olarak canlı tutmaktadır.

Bu düşüncenin tekfirci tutumunu analiz eden Aydınalp ise tekfirci ideoloji olarak belirginleşiren süreçleri ideologlar çerçevesinde açıklamaktadır. 1960'lı yıllarda Seyyid Kutub ve Mevdudî'nin öne çıkardığı İslamcı aksiyonist eğilim, 1970'li yıllarda Humeyni, Şeriati ve Baheştî ile eylemsel olarak tecrübe edilmiştir. Daha sonra ise politik olaylar çatışmayı bu düşünce açısından bir döngü haline getirmiştir. Afgan Cihadı, Mısır'da Enver Sedat suikasti, Lübnan'da Hizbullah'ın yönetimi alması, Filistin ve Hamas İntifadası gibi pek çok olay tekfirci yönelime eğilimi tetiklemiştir. Otoriter Arap yönetimlerinin de aşırı tepkisi ile karşılanan Tekfir ve'l-Hicre, İslami Cihad, Cemaat-i İslami gibi hareketler sivilleşemeyince sivil ve siyasal şiddetin kullanımına başlamıştır.⁶²

Mezhebin günümüze yansımaları ve şiddet sarmalı içerisindeki İslam toplumlarında benzer özelliklere sahip oluşumların ortaya çıkması kayda değerdir. Zira mezhebin ilkeleri ve karakteristiği tekrarlanabilir bir anlayış ve yaşayış örgüsüne sahip olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Geçmiş ve bugün arasında ilgi kurmak fikri ve siyasal problemlerin doğru anlaşılması için elzemdir. Bu itibarla Hâricîlik ve onun modern görünüşleri arasında bir takım temel ilgiler mevcuttur. Bunlar:

1. Kaos/kriz/buhran dönemlerinin ortaya çıkmasıyla beraber bu tip fikirlerin tekrar beliriyor olması durumu: Örneğin Cemel ve Sıffin gibi iki büyük iç savaş yaşamış toplumun hali ile Arap Baharı ile ortaya çıkan Müslüman coğrafyaları merkezli lokal savaş ve kargaşa durumu benzer niteliklere sahiptir. Her ne kadar günümüzde ciddi bir dış/emperyal etki varsa da ölen-öldüren denklemi oldukça yakındır.

61 Necati Alkan, *El-Kaide'den İşid'e Din, Şiddet ve Terörizm* (Ankara: Karınca Yayınları, 2016), 117-126.

62 Aydınalp, "Çağdaş Kural Dışı Tekfirciliğin Yapısal Unsurları Üzerine Bir Model Denemesi-I", 169. s.171

2. Cehalet: Hâricî zihniyetle ilgili mezkûr ifadelerde ortaya çıkan dinî ve fikrî derinlik problemi günümüz Müslümanları için de geçerlidir. Bir şeyin gerçekteki durumundan farklı halde olduğunu düşünmek ve bu şekilde o şeyi kabul etmiş olmalarından kaynaklanan bir cehalet söz konusudur.⁶³ Dinî eğitimin büyük sorunları toplumsal problemlere yol açmakta ve din kriz çözeceği yerde bizzat sorunun kaynağı haline gelmektedir. Ayrıca hızla değişen dünya karşısında Müslümanların genel eğitim düzeylerinin, şehirleşme ve sosyal devlet olgusunun gittikçe yozlaşması başka bir benzerlik olarak değerlendirilebilir.

3. Çaresizlik: Büyük yenilgi psikolojisinin en ciddi yansıması şiddete başvurma eğilimi olarak belirmektedir. Kangren olmuş uzvu ortadan kaldırma ameliyesi olarak kurabileceğimiz bu ilginin günümüz yansımaları da benzerdir. Zira ekonomik ve sosyal açıdan iflas etmiş bireyler ve toplumların sağlıklı çözümler üretebilme yetenekleri de yok olmaktadır. Kaybedecek bir şeyi olmama psikolojisi, çözümü şiddette araması pek tabidir. Emperyal güçler ve zalim yöneticiler karşısında ezildiğini ve bunaldığını anlayan yığınların birlikte bir sürü mantığı içerisinde kümeleşmelerinin karşılığı “canlı bomba” değildir.

4. Terörize edilebilirlik: Hâricilik ve onun modern görünüşleri arasında yer alan akımların kolay bir şekilde terörize edildikleri söylenebilir. Bu tarz akımlar toplumda marjinal gruplar olarak gösterilip onların özgürlükleri kısıtlandıkça kendilerini savundukları fikir açısından etki-tepki yaklaşımına bağlı olarak daha haklı görmelerine sebep olmakta bu da onların daha kolay radikalleşmelerine ve terörize edilmelerine sebep olmaktadır.

5. Sahte cennet beklentisi: Bu beklenti, umut tacirliği ve sonunda ulaşılmayı bekleyen en yüce noktadır. Hayattan beklentisi olmayan bazı umutsuz inanlar, Kur’ân ve sünnet eksenli bir hayat yaşayıp Yüce Allah’ın rızasını kazanmak yerine müminlere ahirette ödül olarak vâd edilen cennete ulaşmayı daha kolay ve daha kestirme bir yol olarak görürler. Bu tarz insanlar zor şartlarla mücadele etmek yerine ödül beklentisiyle hareket ederek bir an önce ödüle kavuşmayı umarlar. Hâlbuki insanı cennete götüren yüzlerce dinî prensip vardır. Fakat bazı insanlar bu prensipleri yaşamak yerine dünyevi sıkıntılardan bir an önce kurtulmak için kendilerini cennete atmanın yollarını arar. Bu insanlar kendilerinin kesin olarak cennete gireceklerine inandırıldıkları için bazen canlı bomba olmayı bile kabul edecek derecede şartlandırılmıştır.

6. Şehirleşme ve eğitim problemi: Nüfus arttıkça ve topluluklar şehirleştikçe, kırsaldan gelen insanların eski değer ve kuralları unutmaya yüz tuttukları, yenilerini ise henüz benimseyemedikleri bir kuralsızlık hali yaşamalarına neden olur. Şehir

63 Mehmet Onur, *İslam Hukukunda Ehliyet Arzaları ve Sefeh*, (İstanbul: Kitabı Yayınları 2019), 49.

hayatı aynı zamanda bireyleri hem yabancılaştırır hem de yalnızlaştırır.⁶⁴ Bireyler yeterli eğitim almadıkları için herhangi bir gruba dâhil olarak bir an önce hem yalnızlıktan hem de yabancılık çekmekten kurtulma çareleri arar. Bireyin içindeki bu psikolojik boşluk, onun dinin özünden uzaklaşan gruplara dâhil olmasına sebep olur. Çünkü bireyler başlangıçta İslam'ın en güzel yorumunun hangisi olduğunu bilemediği ve göremediği için kendisini grup psikolojisinin akıntısına kaptırır.

7. Literal/lafızcı okuyuculuğun kendini tekrar eden evrensel yapısı: Literal okuyuculuk, inanç konularında nassların zâhirî anlamını esas almak; onları vârid olduğu üzere olduğu gibi kabul etmek; aklî izahlardan ve te'vilden kaçınmak; karşılaştığı problemlerde Kur'ân ve sünnetin zahirine dayanmayı temel bir yöntem olarak benimsemektir. Bu yaklaşımın günümüzdeki temsilcileri selefi söylemde ortaya çıkmaktadır.⁶⁵ Nassların sadece literal yorumunun esas alınması, nassın anlamının mutlakaştırılmasına ve tekdüze bir anlayışa neden olmaktadır. Çünkü nassın zâhirî anlamı genelde tek bir manayı ifade eder. Bir manada ısrar etmek hem lafızların derin manalarının ortaya çıkmasını engellemekte hem de şâriin kastetmediği bir mananın kastedilmiş gibi gösterilmesine yol açmaktadır. Lafızcı yaklaşım ayrıca yerel ve kültürel unsurların ve uygulamaların evrensel anlamda tek doğru ve örneklik olduğu şeklindeki düşüncelerin doğmasına da sebep olabilmektedir.⁶⁶ Günümüzde, dinin ruhundan ve hedeflerinden ziyade lafzına ve şekline vurguda bulunan bazı gruplar, dinin ahlaki boyutunu dikkate almayan, tarihi ve kültürel zenginlikleri reddeden bir söyleme ve şekle bürünmüştür. Bu durum, modern dünyada Müslüman toplumların genel eğilimleriyle bağdaşmayan bir Müslüman imajı oluşturmaktadır.⁶⁷

8. Aşırılık: Aşırılık modern dünyada itikadî, fikrî, toplumsal ve hukukî alanda birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Bunlar arasında, dinî hayatın zorlaşması, istikamet çizgisinden uzaklaşma, güvensiz bir ortamın oluşması, şiddet ve düşmanlık duygularının ön plana çıkması, ötekileştirme, tekfir etme ve hak kayıpları gibi hususlar yer almaktadır. Bu hususlar İslamofobi'nin ortaya çıkmasına sebep olmakta ve modern dünyada İslam algısını olumsuz etkilemektedir.⁶⁸ Özellikle iman-amel konusundaki aşırı yorumların tezahürleri ise ciddi bir benzerlik göstermektedir.

64 M. Cengiz Çiftkaya, G. Simmel, R. Sennett ve A. Giddens'ta Modern Şehir Hayatı ve Birey (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 9; Abdullah Aydın- Yusuf Okşar, Coğrafya-Din İlişkisi; Kentleşme, Muhafazakârlık Ve Mezhep Demografisi Bağlamında Doğu Ve Batı Karşılaştırması", *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 14/20 (2019), 2022.

65 Muammer Bayraktutar, "Nasları Anlamada Literal Yorum ve Doğurduğu Bazı Problemler", *İslam ve Yorum Sempozyumu*, ed. Mehmet Kubat vd. (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017), 207.

66 Bayraktutar, "Nasları Anlamada Literal Yorum ve Doğurduğu Bazı Problemler", 214.

67 Bayraktutar, "Nasları Anlamada Literal Yorum ve Doğurduğu Bazı Problemler", 208.

68 Necmettin Çalışkan, "Kur'an'da Aşırılık Kavramı ve Modern Hayatta Aşırılık Sorunu", *Modernleşme Sürecinde Müslümanlar*, ed. Necmettin Çalışkan (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), 110.

Aşırılığı ortaya çıkaran sebepler arasında ise bilgisizlik (cehalet), nefsânî arzu ve istekler, zühd hayatı yaşama arzusu, müteşâbih konulara dalmak ve selefi söylemlerin ön plana çıkarılması başta gelmektedir.⁶⁹ Bu sebepler aynı zamanda ifrat ve tefriti ortaya çıkaran amillerdir.

Aşırılık sorununu en etkili ve kalıcı bir şekilde çözebilmek için aşırılığın sebepleri ve sonuçları üzerinden hareket etmek en doğru yoldur. Özellikle yukarıda zikredilen aşırılığın sebeplerine karşılık gelecek çözüm yollarını ortaya koymak, bu problemin çözümü adına önemli katkı sağlayabilir. Bu çözümlerin bazıları itikadî, bazıları bilimsel, bazıları pedagojik, bazıları da sosyal içerikli konulara yöneliktir.⁷⁰ Aşırılık sorununun çözüm yolları arasında; doğru ve istikamet üzere eğitim vermek, orta (vasat) yolu tercih etmek, kolaylaştırma prensibini esas almak, hoşgörü (müsamaha) ve iletişim dilini kullanmak başta gelmektedir.⁷¹

İslam toplumlarının günümüzde karşı karşıya kaldığı dinî radikalizm ve terör bataklığından kurtulması ancak doğru dini bilgi ve mutedil anlayışla mümkündür. Zira asrımızda birçok İslam ülkesinde yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal krizlerin temelinde, hem Kur'an'ın tavsiye ettiği hayat biçiminin, hem de nebevî ahlakın tam olarak yaşanmaması sorunu yer almaktadır. Dinin doğru yorumlanması ve hayata tatbik edilmesi hususunun ne denli önemli olduğu, İslam ülkelerinde ortaya çıkan radikal yapılanmaların geldiği nokta üzerinden daha iyi anlaşılmaktadır. Çağımız İslam ülkelerindeki aşırı ve radikal tutumların ortadan kalkması ya da azalması, Hz. Peygamber'in davranış biçimini yansıtan, doğru ve istikamet üzere bir eğitim, orta yolu tercih, kolaylaştırma prensibini esas almak, hoşgörü ve iletişim dilini kullanmak gibi evrensel kriterleri hayata tatbik etmekle mümkün gözükmektedir.⁷²

Sonuç

Hâricilik bir mezhepten daha ziyade bir zihniyet ve hayat felsefesi olarak değerlendirilmesi gereken bir oluşumdur. Dinî metinlere ve Müslüman topluma bir bakışın temsilcisi olan bu kimselerin oluşturduğu "katı ve asabiyetçi kurumsal hüviyetli" din algısı kendini tekrarlayan bir niteliğe sahiptir. Tarihin belli dönemlerinde ortaya çıkan kriz ve kaos ortamlarından beslenen bu yapıların günümüzdeki versiyonları da mevcuttur. Kökleri geçmişe, eylemleri ise günümüz emperyal tavrına bağlı olan bu örgütlerin İslam dini ile ilgisi ciddi bir biçimde sorgulanmalıdır. Batı tarafından İslamofobi olarak ortaya konan her türlü fikrin meşru temsilcileri olarak varlıklarını sürdürmektedirler. "İslam'a rağmen İslam adına" hareket eden bu grupların beslendikleri geçmiş Hâricî zihniyetin kabilevî ve tepkisel yapısı akli melekelerin devre dışı kalmasına zemin hazırlamaktadır.

69 Çalışkan, "Kur'an'da Aşırılık Kavramı ve Modern Hayatta Aşırılık Sorunu", 82-91.

70 Çalışkan, "Kur'an'da Aşırılık Kavramı ve Modern Hayatta Aşırılık Sorunu", 100.

71 Çalışkan, "Kur'an'da Aşırılık Kavramı ve Modern Hayatta Aşırılık Sorunu", 101-109.

72 Çalışkan, "Kur'an'da Aşırılık Kavramı ve Modern Hayatta Aşırılık Sorunu", 110.

Çok hızlı bir şekilde terörize olabilen günümüz İslam toplumlarının bağlı oldukları geleneğin karanlık taraflarını aydınlatmaları ve ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirmeleri gerekmektedir. Müslümanların özellikle dinin temel kaynaklarını doğru anlama, din eğitimi pedagojik temellere oturtma, tarihi ve tarihsel verileri doğru okumanın temellerini ortaya koymada yoğunlaşmaları gerekmektedir.

Haricilik anlayışı, günümüzde farklı form ve biçimlerde etkisini aktif olarak devam ettirmektedir. İslam toplumlarının hem Haricilik anlayışından hem de dinî radikalizm ve terör bataklığından kurtulması ancak doğru dinî bilgi ve mutedil anlayışla mümkündür. Zira asrımızda birçok İslam ülkesinde yaşanan siyasî, ekonomik ve sosyal krizlerin temelinde, hem Kur'ân'ın tavsiye ettiği hayat biçiminin, hem de nebevî ahlakın tam olarak yaşanmaması sorunu yer almaktadır. Dinin doğru yorumlanması ve hayata tatbik edilmesi hususunun ne denli önemli olduğu, İslam ülkelerinde ortaya çıkan radikal yapılanmaların geldiği nokta üzerinden daha iyi anlaşılabilir. Çağımız İslam ülkelerindeki aşırı ve radikal tutumların ortadan kalkması ya da azalması, Hz. Peygamber'in davranış biçimini yansıtan, doğru ve istikamet üzere bir eğitim, orta yolu tercih, kolaylaştırma prensibini esas almak, hoşgörü ve iletişim dilini kullanmak gibi evrensel kriterleri hayata tatbik etmekle mümkün görülmektedir.

Kaynakça

- Akbulut, Ahmet. "Hariciliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (1989), 331-348.
- Akoğlu, Muharrem. "Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu'tezile İlişkisi". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/2 (2007), 317-339.
- Albayrak, Halis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri*. İstanbul: Şule Yayınları, 1992, 33-34.
- Albayrak, İsmail. "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme". *Usûl: İslâm Araştırmaları* 4 (2005), 7-38.
- Alkan, Necati. *El-Kaide'den İşid'e Din, Şiddet ve Terörizm*. Ankara: Karınca Yayınları, 2016.
- Alperen, Abdullah & Salur, Hüseyin. "Küresel Süreçte İslam ve Terörizm". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009), 27-51.
- Aydınalp, Halil. "Çağdaş Kural Dışı Tekfirciliğin Yapısal Unsurları Üzerine Bir Model Denemesi-1". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2015), 161-182.
- Aydın, A. ve Okşar, Y.. "Coğrafya-Din İlişkisi; Kentileşme, Muhafazakârlık Ve Mezhep Demografisi Bağlamında Doğu ve Batı Karşılaştırması". *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 14/20 (2019), 2012-2039.
- Azimli, Mehmet. *Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Bağdadî, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Temhîdül-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*. thk. İmâdüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1407/1987.
- Baktır, Mehmet. "İmanın Temellendirilmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 127-138.
- Bayraktutar, Muammer. "Nasları Anlamada Literal Yorum ve Doğurduğu Bazı Problemler". *İslam ve Yorum*. ed. Mehmet Kubat vd. 191-220. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Riyâz ez-Ziriklî & Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1417/1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'ü's-sahih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Bulut, Halil İbrahim. "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları". *Usûl: İslam Araştırmaları* 11 (2009), 41-54.
- Büyükkara, M. Ali. "11 Eylül'de Derinleşen Ayrılık: Suudi Selefiyye ve Cihadi Selefiyye". *Dinî Araştırmalar* 7/20 (2004), 205-234.
- Büyükkara, M. Ali. *Çağdaş İslamî Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-mevâkif*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddin Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tiâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa & Abdulmun'im Abdülhamid. Mısır: es-Saâde, 1369/1950.

- Çalışkan, Necmettin. "Kur'an'da Aşırılık Kavramı ve Modern Hayatta Aşırılık Sorunu". *Modernleşme Sürecinde Müslümanlar*. Ed. Necmettin Çalışkan. 63-115. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Çiftkaya, Murat Cengiz. *G. Simmel, R. Sennett ve A. Giddens'ta Modern Şehir Hayatı ve Birey*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Ebû Hanife. *el-Fıkhu'l-ekber*. çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2018.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *İlk dönem İslam mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfû'l-musallîn)*. çev. Mehmet Dalkılıç & Ömer Aydın. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 219-247.
- Fidanboy, Ömer. "İlk Dönem Kelâmcılarından İbni Hacer el-Heytemî ve Tekfir Nazariyesi". *1.Uluslararası İksad Sosyal Bilimler Kongresi*. ed. Y. Aydoğan-G. Gültekin Akduman, Mardin: İKSAD, 9-11 Mart 2018, 453-474.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005.
- Hakyemez, Cemil. "İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/ 4 (2003/2), 59-88.
- Hatiboğlu, Said. *Hilafetin Kureşliliği*. Ankara: Kitabiyat yayınları, 2005.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddin Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vil fi me'âni't-tenzil*. tsh. Abdusselam Muhammed Ali Sâhin. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1415/1995.
- İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-İşbîlî el-Mâlîkî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1424/2003.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvîni. *Sünenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabiyye, 1395/1975.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru sâdır, 3. Baskı, 1414/1994.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-Târîh*. çev. A. Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İzutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.
- Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Askalânî. *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*. nşr. Zahid el-Kevseri. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, ts.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.
- Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Kermî. *el-Kelimâtü'l-beyyinât fi kavlihi Te'âlâ "ve beşşirillezîne âmenû ve amilus sâlihâti enne lehum"*. thk. Abdülhakîm el-Üneys. b.y: el-Mektebetü'l-İslâmî li İhyâi't-turâs, 1425/2004.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbüri b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1375/1956.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebîrâtü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay & Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Onur, Mehmet. *İslam Hukukunda Ehliyet Arızaları ve Sefeh*. İstanbul: Kitabî Yayınları 2019.
- Önal, Recep. "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Polemiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 121-146.
- Öz, Mustafa. "Hürküs b. Züheyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Öz, Mustafa. "Muhakkime-i Ülä". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/398-399. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Öz, Mustafa. *İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Öz, Şaban. "Kirtâs Hadisesi ve İlgili Rivayetlerin Tenkîdi-İbn Sa'd Özelinde". *Hikmet Yurdu* 3 (Ocak-Haziran 2009), 275-286.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. çev. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1988.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvudî. Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1412/1992.
- Râzî, Ebu Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1420/1999.
- Sarıkaya, M. Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Sıcak, Ahmet Sait. *Kur'an Tefsirinde Öznellik*. Ankara: Ankara Okulu, 2017.
- Sıcak, Ahmet Sait. "Nüzül Dönemini Bilmenin Anlama Etkisi: "Fulki'l-Meşhûn" Olgusu Üzerine Bir İnceleme". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2019): 147-176.
- Sinanoğlu, Abdulhamit. *İslam Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmâm Ebû Hanîfe ve Vâsıl Bin Atâ*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2000.
- Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)*. Ankara: Kitabiyât, 2000.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
- Şerîf er-Radî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Müsevî el-Alevî. *Nehcü'l-belâga*. tsh. Subhî es-Sâlih. Mısır: Dâru'l-kitâbi'l-Mısri & Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1425/2004.
- Şık, İsmail. "İman Olgusunun Mahiyeti ve Hakikati Üzerine Bir Değerlendirme". *Dinî Araştırmalar* 13/37 (2010), 19-44.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr. *Târîhu't-Taberî târihu'l-ümemi ve'l-mülûk*. Beyrut: Dâru't-türâs, 1387/1967.

Watt, Montgomery. "İslam Kelamında İman Kavramı". çev. Süleyman Akkuş. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 85-95.

Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. E. Ruhi Fiğlalı. İstanbul: Şa-to Yayınları, 2001.

Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sükûtu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: AÜİF Yayınları, 1963.

Demir, Hilmi. *Selefiler ve Selefî Hareketi, IŞİD Ne Kadar Sünnî'dir? (Özel Rapor)*. 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 2014. Erişim 3 Nisan 2020.

file:///C:/Users/%C4%B0LAH%C4%B0YAT/Downloads/SELEFILER_ve_SELEFI_HAREKETI_ISID_NE_KAD.pdf